

Фольклор як суб'єктно-образна система

Олена ІВАНОВСЬКА

Доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри фольклористики Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
e-mail: honch@ukr.net

Український фольклор, який входить до світового культурного простору з його багатомовністю, змішуванням етнічних традицій, інтернаціоналізацією побуту, поведінкових форм, уніфікацією і спрощенням обрядових комплексів, на сучасному етапі розвитку фольклористики доцільно розглядати як багатоаспектне явище, яке у «чистому вигляді» не можна виділити з контексту традиційної національної культури, суспільної свідомості, способу життя та художнього відображення картини світу. Вбачаючи в усній словесності універсальну суб'єктно-образну систему, авторка аргументовано доводить, що найбільш продуктивне дослідження національного фольклору можливе на основі аналізу таких його сутнісних категорій: суб'єктності (етносу, соціуму, індивіда), семіосфери, трансмісії традиційного смислу, наративу як функції фольклорного тексту.

Ключові слова: суб'єктно-образна система, фольклор, семіотичний, наратив, смисл, трансмісійність, текст.

Завданням дослідження фольклору як суб'єктно-образної системи передовсім є інтерпретація та обґрунтування онтологічних категорій фольклору у їх взаємозв'язку та взаємозумовленості. Такий підхід пов'язаний із тим, що сучасна фольклористика все більше тяжіє до розуміння об'єктності фольклорного феномена як комплексу народних знань, як системи ідей, втілених у різноманітних вербальних і невербальних формах. Підвалини цієї концепції закладі М. Грушевський, П. Чубинський, Б. Путилов, К. Чистов, О. Каргін, С. Азбелев, С. Неклюдов, К. Богданов, А. Дандес, Д. Бен-Амос, С. Бейярд. Їхні праці підтвердили наукову ситуацію, що визначення меж пізнання законів побудови фольклорної реальності зазвичай перебуває в залежності від методологічної позиції вченого, тобто від того, чи визнає він за фольклором функціональні ознаки, чи бачить лише його текстову специфіку. А сучасний поступ науки про народну творчість не може не зважати на нові форми розповсюдження та отримання інформації в суспільстві, які визначають фольклорну трансмісію. Так, безперечно, протиставлення усної та письмової традиції в сучасних умовах уже не мають визначального значення, про що ще донедавна принагідно до фольклору прийнято було говорити у наукових сферах. Більше того, не можна не помічати, наприклад, що розгорнуті наративи значною мірою зникають із практики усної комунікації, цілісна оповідь поступається фрагментарним нарративним кліше, текстам-сигналам, котрі не стільки передають інформацію, скільки вказують на її джерело. Тому на часі дослідження фольклору як багатоаспектного явища на основі синтезу функцій, системних ознак і тексту.

Наслідуючи класичне уявлення про «метатекст» фольклорної дійсності (обмеженої звичними жанрами, сюжетами, вербальними і акціональними формулами),

сучасна фольклористика не може не брати до уваги експлікацію фольклорного надбання у здавалось би «нефольклорні» тексти культури і буденності. Отже, фольклор «у чистому вигляді» не можна виділити з контексту традицій національної культури, суспільної свідомості, способу життя та художнього відображення картини світу.

На наше переконання, системно-категоріальний підхід здатний повернути методологічну цілісність дослідженням фольклорної теорії і включити до неї нові соціальні і культурні параметри. Адже сучасний український фольклор органічно входить до світового культурного простору з його багатомовністю, змішуванням національних традицій, інтернаціоналізацією побуту, поведінкових форм, уніфікацією та спрощенням обрядових комплексів.

Із урахуванням цих ознак фольклорного процесу феномен фольклору варто досліджувати за допомогою інтегрального наукового інструментарію. Це дасть змогу представити фольклорний продукт як систему функцій суб'єктності народу, соціальної групи, індивіда, що формує фольклорний текст з усіма його дискурсивними характеристиками.

Вважаючи фольклор образною системою традиційних смислів та функціональною системою суб'єктності його носіїв, ми представили його в когнітивних, функціональних, смислових категоріях: суб'єктності, семіотичності, трансмісійності, наративності. Це дає можливість окреслити модель суб'єктно-образної системи українського фольклору на основі суб'єктності етносу, соціуму, індивіда; семіосфери фольклору; трансмісії традиційного смислу; наративу як функції фольклорного тексту.

З цієї точки зору існує нагальна потреба вивчати фольклорний текст як сукупність не лише лінгвістичних, а й екстралінгвістичних, тобто прагматичних, соціокультурних, психологічних факторів. Отже, текст, узятий у подієвому аспекті як цілеспрямована соціальна дія.

Комунікативний аспект у фольклорі ми схильні трактувати як низку специфічних засобів і форм передавання, сприйняття і закріплення традиційного смислу в суб'єктно-образній системі. Саме смисл фольклорного явища, що відображається в художніх образах, і мовленнєвий характер різних за своєю природою знакових систем є стрижневою складовою фольклорної комунікації, тим вектором, котрий безпосередньо поєднує, наприклад, обрядову дію і її художню форму (структуротворчий елемент обряду) з вихідними причинами, що породжують цей обряд. А це підводить до висновку, що фольклорна комунікація реалізується як цілісне явище текстового порядку на вербальному і невербальному рівнях, тобто – фольклорного тексту.

Специфіка суб'єктності фольклору полягає у його триєдиній структурній організації, елементи якої перебувають у ситуації рівноправного полілогу між суб'єктністю етносу, суб'єктністю соціуму, індивідуальною суб'єктністю. Бачимо, що жодний із елементів цієї триєдиної конфігурації не є провідним, як, наприклад, індивідуальна творчість у мистецтві та науці або рушійна сила соціуму у правовій сфері. Тож природа фольклорної суб'єктності – інтерферентна та інтегративна.

Суб'єктність народу – це певний вияв етносвідомості, яка є метамовою для моделювання і конкретної ситуації, і конкретного фольклорного тексту. Міцний синкретичний блок «людина-етнос», що виходить із культури родового побуту, диктує саме ту диспозицію, в якій людина усвідомлює себе від народження представником певного етнічного універсуму. Тому творче начало етносу (висловлюючись по-сучасному, його креатив) концентрує всі прояви ототожнення цілей, інтересів, життєвих перспектив його представників із тією етнічною культурою, всередині якої вони перебувають. Рушійними силами реалізації етносуб'єктності є програмуючі механізми етносу стосовно кожного творчого

акту. Ця програмна реальність постає найбільшою мірою у вигляді фольклорного мотиву, котрий має продукуючу (моделюючу) силу, бо генерує колізії не довільні, а внутрішньо зумовлені.

Утім критерії ступеня прояву інших видів суб'єктності – індивідуальної і групової – не тільки можуть, а й повинні бути використані для визначення сутнісно значущих ознак фольклору. Суб'єктне начало як категорія може співвідноситися із формами свідомості та діяльності соціальних груп і окремих індивідів.

Суб'єктність соціальних груп проявляється у драматичному началі, дихотомійному протиставленні фольклорних стереотипів, з яких утворилися окремі сюжетно-тематичні системи, що мають статусний характер.

Інверсійні та медіальні форми суб'єктності окремих соціальних груп яскраво представляють спільне і відмінне, роз'єднання та об'єднання смислових конструкцій у фольклорних текстах. В основі таких форм суб'єктності «прочитується» тип ментальності соціуму. З огляду на це, покажемо прикладом може бути опозиція концепту стабільного у селянина-землероба до концептів нестійкого, тимчасового, сьогоденного у козака, чумака (соціально-побутова лірика); складний процес етнічної та релігійної диференціації та ідентифікації у фольклорному тексті проаналізовано на основі суб'єктних регулятивів, які конструюють процес соціальної реальності (дума, історичний переказ, легенда); суб'єктність фольклорних моделей стосунків у мікросоціумах вивчено шляхом реконструкції ментальних та емоційних станів особистості у процесі виконання нової соціальної ролі, зокрема набуття мілітарної ролі (рекрутська, жовнірська лірика, соціально-побутова казка тощо); народні свята та ігри досліджено в аспекті вияву суб'єктності гендерних та вікових груп як особливі явища фольклору.

Переконалися: творчий акт індивіда у фольклорі наближається до «виробництва на замовлення» колективу, соціальної групи, етносу. І хоча розуміння фольклору як індивідуальної творчості, як реалізації суб'єктності індивіда правильне лише настільки, наскільки фольклорний факт задовольняє колективний запит суб'єкта-групи та суб'єкта-етносу, все ж таки побудова фольклорної картини світу реалізується як «точка зору» індивіда на світ. Аналізуючи суб'єктно-індивідуальне начало творчого акту у фольклорі, можна дійти висновку про те, що з багатьох причин цей аналіз, звичайно, є умовним. І однією з таких причин є свідомий і несвідомий компоненти у процесі творчості. Її продукт багато в чому залежить від уміння індивіда виражати те, що надходить зі сфери несвідомого.

Представлення суб'єктності індивіда у фольклорному процесі та тексті змусило нас розглянути функціональні характеристики фольклору в аспекті проблеми відображення. Ми не поділяємо думку про вторинність фольклору як дзеркала (або відображення) побуту народу, елемента надбудови над буттям. Фольклорний продукт, щойно народившись, вже є фактом життя народу, трансформує соціальні статуси, права і обов'язки, можливості і світогляд усіх, хто залучений у творчому процесі. Проте відображальний фактор, безперечно, присутній у реалізації суб'єктного начала індивіда, а тому коригує фольклорний продукт етносу. Особистісний смисл творчого акту полягає у використанні метафори як інструмента думки. У фольклорі «працює» і свідоме перенесення значення з одного предмета на інший у зв'язку з табуванням первинної назви. Така метафора пов'язана не з інтелектуальним освоєнням світу, а зі свідомим ігноруванням прямої назви і несе особистісний смисл самозахисту. Вона є, образно кажучи, наскрізно фольклорною, бо перебуває в цілковитому узгодженні з міфологічним світосприйняттям і актуалізує реальність у першу чергу як міфологічну.

Нагадаємо, що фольклор як синкретичний комплекс багатьох форм духовної культури має символічні засоби втілення, а отже, йому властиві основні особливості знакової системи, йдеться саме про категорію семіотичності. Класичний розподіл

знаків на типи включає: іконічні знаки (копії); знаки-індекси (прикмети); знаки-символи. Оволодіння принципами і конкретною методикою розкриття змістових і художніх особливостей фольклорних жанрів може і має будуватися на основі знакової моделі трансформації відтворених у фольклорі явищ (денотатів) та розуміння їх смислів (сигніфікатів).

Системоторчі ознаки фольклорної трансмісії визначаються за допомогою лінійно-інтегральних передавань традиційного смислу, етнопедагогічних функцій трансмісії та типів трансмісійних механізмів (відображальних, у яких пам'ять працює як інструмент забезпечення передачі фольклорного тексту; позначальних, що вбезпечують фольклорний текст від руйнування традиційного смислового ядра; діалогових, що організовують процес засвоєння традиційного смислу у формі, найбільш наближеній до первісного варіанта; конфліктних, які забезпечують закріплення в народній пам'яті традиційних формул і сюжетних стереотипів завдяки зіткненню статичної та динаміки в тексті).

Зазначимо, що відмінність між традиційністю і трансмісійністю фольклору така ж, як і між феноменом та функцією: якщо традиції постають феноменом фольклору, то трансмісія презентує його функціональний характер. Спираючись на концепцію комунікативної основи тексту, доходимо висновку про два типи трансмісії у фольклорному сегменті культури. З одного боку, трансмісію у фольклорі презентує макрокомунікація, суб'єктами якої є соціуми, етноси, нації. Саме така трансмісія забезпечує набір засобів, які дозволяють попереджати і контролювати комунікативні реакції у спілкуванні між колективами. З іншого – трансмісія одночасно є й механізмом, за допомогою якого етнічна група «передає себе у спадок» наступним поколінням. Така трансмісія надає можливості індивідові визначитися, зорієнтуватися в межах «свого» колективу і вона є внутрішньою.

Із точки зору концепції, якої ми дотримуємося, фольклорний текст потребує потрактування у широкому семіотичному значенні (знакова система), оскільки в живій фольклорній традиції формально-стилістична межа текстів легко перетинається з прагматичною метою і функціональне поле фольклору є суттєво ширшим, ніж наявний формульний набір жанрових форм. Тому сучасним дослідникам варто брати до уваги позиції семіолога, транслінгвіста Ролана Барта, який розглядав текст не як множинність із відношенням дистрибуції (як це робив, наприклад, В. Пропп, функції якого розташовуються на одному рівні), але як множинність з ієрархічними відношеннями. Принцип ієрархії рівнів має подвійне значення: як структурне, оскільки воно робить можливим в теоретичному плані – описання смислу, а в операційному – сегментацію тексту. Тому для нас, без сумніву, первинним є текстовий простір, який виявляє декілька ієрархічних рівнів системності, а жанрова система постає лише однією з її підсистем. Отже, у функціональній парадигмі досліджень фольклорний текст постає як засіб моделювання різних видів реальності за правилами комунікативного спілкування. Такий текст називають дискурсом. З цього погляду текст є комунікативною одиницею вищого порядку, функціонально об'єднаним за рахунок загального концепту в єдину замкнену семантико-смислову структуру. Основним текстотвірним чинником є комунікативна інтенція адресанта, втілена через прагматичну мету тексту. Текст, отже, постає серединним елементом у діалозі учасників комунікації і становить інтерсуб'єктну структуру, фігуранти якої – автор-виконавець і реципієнт.

Оскільки існуючий у науці структуральний підхід до визначення складових наративу у фольклорі не відображає уповні його функціональних характеристик, у яких яскраво виявляється суб'єктність індивіда, соціальної групи, етносу, то на часі – з'ясування характеристик фольклорного наративу, завдяки яким виникає явище його варіативності, але, одночасно, зберігається традиційний смисл. Такими

характеристиками можна вважати колективність (на основі конвенційності) та суб'єктивність (на основі нарративної тенденції транслятора).

Підкреслимо: колективність нарративного акту, котру ми потрактуємо як важливу складову фольклорної комунікативної системи, полягає не в кількості учасників, а в узгодженості смислів транслятора та реципієнта традиційних знань. Отже, колективність – це узгодженість, конвенційність суб'єктів трансмісії фольклорних текстів. Внаслідок колективного характеру нарративу відбувається трансформація тексту, що пов'язана з переосмисленням його носієм; системною полісемією різножанрових текстів, виникненням нових функцій тексту й втраатою старих (як це, наприклад, відбулося з календарно-обрядовою лірикою). Індивідуальна культурна свідомість носія суб'єктивно охоплює набір універсалій фольклорного тексту, пропускаючи його через особистісне сприйняття. Суб'єктивне прочитання, інтонування тексту незаперечне, але в ньому завжди виявляється іноді неусвідомлювана колективна сутність, яка задає спектр можливих суб'єктивних проявів.

Отже, український фольклор продуктивно досліджувати як суб'єктно-образну систему на основі аналізу її сутнісних категорій: суб'єктності етносу, соціуму, індивіда; семіосфери фольклору; трансмісії традиційного смислу; нарративу як функції фольклорного тексту.

Folklore as a subject-and-imagery system

Olena IVANOVSKA

Ukrainian folklore as an integral part of the world cultural space with its multilingualism, blending of ethnic traditions, internationalization of everyday life, behavioral forms, unification and simplification of ritual complexes ought, at the present stage of Folklore Studies development, to be regarded as a multi-aspect phenomenon that cannot, in its 'pure form', be singled out of the context of the traditional national culture, social consciousness, way of life and artistic reflection of the world picture. Visualizing Folklore as a universal subject-and-imagery system, the author presents a convincing argumentation in favor of the fact that the most productive research of the national folklore is possible only on the basis of analysing its essential characteristics such as subjectness (ethnos, society, individual), semiosphere, transmission of the traditional sense, the narrative as a function of the Folklore text.

Key words: subject-and-imagery system, Folklore, the semiotic, narrative, sense, transmissivity, text.